
LEKSIKOLOGIYANING OBYEKTI VA VAZIFALARI

Parpiyeva Shohsanam Olimovna

Muhammad al-Xorazmiy nomidagi

Toshkent axborot texnologiyalari universitetining

Farg‘ona filiali akademik litseyi

Ona tili va adabiyot fani o‘qituvchisi

Annotatsiya: Leksikologiyaning obyektini tilning lug‘at boyligidir. Bu boyluk tilshunoslikda leksika deb ataladi, u muayyan tildagi barcha so‘zlarni va shu so‘zlar bog‘lanishidan tarkib topgan ko‘chma ma‘noli turg‘un konstruksiyalarni (frazemalarni) o‘z ichiga oladi. Leksika atamasi ba‘zan tor ma‘nolarda ham qo‘llanadi: dialektal leksika, kasb-hunar leksikasi, ilmiy leksika, vulgar leksika, Tohir Malik asarlari leksikasi kabi. Leksikologiyaning predmeti — lug‘at boyligining strukturaviy va sistemaviy xususiyatlarini, taraqqiyot qonuniyatlarini, tilning boshqa sathlari (fonetik sath, grammatik sath) bilan aloqasini tadqiq qilish. Leksikologiyaning vazifalari: a) muayyan til lug‘at boyligidagi eskirish va yangilanish jarayonlarini, bu jarayonlarda lisoniy va nolisoniy (lingvistik va ekstralingvistik) omillarning ishtirokini o‘rganish; b) lug‘aviy birliklarning funksional-semantik tavsifini berish, eskirgan, yangi va zamonaviy qatlamlarini, tematik guruhlari va mikrosistemalarini aniqlash, lisoniy va uslubiy xususiyatlarini yoritish; d) talabalarni leksikaga oid nazariy bilimlar bilan qurollantirish, ularda leksik-semantik tahlil ko‘nikmalarini shakllantirish.

Kalit so‘zlar: muayyan til lug‘at boyligidagi eskirish va yangilanish jarayonlarini, bu jarayonlarda lisoniy va nolisoniy (lingvistik va ekstralingvistik) omillarning ishtirokini o‘rganish; lug‘aviy birliklarning funksional-semantik tavsifini berish, eskirgan, yangi va zamonaviy qatlamlarini, tematik guruhlari va mikrosistemalarini aniqlash, lisoniy va uslubiy xususiyatlarini yoritish; talabalarni leksikaga oid nazariy bilimlar bilan qurollantirish, ularda leksik-semantik tahlil ko‘nikmalarini shakllantirish.

Leksikologiyaning turlari. Leksikologiya barcha tillarning lug‘at boyligi taraqqiyotiga xos umumnazariy masalalar bilan birga, ayrim olingan bir tilning lug‘at boyligi masalalari bilan ham shug‘ullanadi. Shunga ko‘ra u dastlab ikki turga — umumiy leksikologiya va xususiy leksikologiyaga bo‘linadi.

1. Umumiy leksikologiyada barcha tillarning lug‘at tarkibi taraqqiyotini belgilovchi qonuniyatlar ko‘riladi: til va jamiyat, til va ong, til va tafakkur munosabatlarining lug‘at tarkibiga ta‘siri, buning lug‘at tarkibida ma‘lum o‘zgarishlarga olib kelishi, lug‘aviy birliklarning zamoniylilik, tarixiylik, ekspressiv-stilistik jihatdan qatlamlanishi, malum tematik va leksik-semantik guruhlarga

uyushishi kabi jarayonlar barcha tillarga xosdir.

2. Xususiylleksikologiyada muayayn bir tilning lug'at boyligi o'rganiladi: o'zbek tili leksikologiyasi, rus tili leksikologiyasi, nemis tili leksikologiyasi kabi. Xususiylleksikologiya muayyan bir tilning lug'at boyligini tadqiq qilishda umumiy leksikologiya tajribalari va xulosalariga tayanadi. U o'z navbatida tavsifiy (sinxron) va tarixiy (diaxron) leksikologiya kabi turlarga bo'linadi: a) tavsifiy leksikologiyada ayrim olingan bir tilning, masalan, o'zbek tilining leksikasi statik holatda - shu til leksikasining avvalgi (o'tmishdagi) taraqqiyot dinamikasiga bog'lanmay o'rganiladi, shunga ko'ra u sinxron leksikologiya sanaladi: b) tarixiy leksikologiyada ayrim olingan bir tilning leksikasi dinamik holatda — tarixiy taraqqiyot jarayoni bilan bog'lab o'rganiladi, shunga ko'ra u diaxron leksikologiya hisoblanadi. Hozirgi o'zbek tili leksikologiyasi, asosan, tavsifiy (sinxron) leksikologiyadir, ammo unda tarixiy (diaxron) leksikologiyaga murojaat etish hollari ham bo'lib turadi: o'zbek tili lug'at boyligining tarixiy va zamonaviy qatlamlarini, so'zlarning hozirgi va eskirgan ma'nolarini qiyoslash, tavsiflash kerak bo'lganda shunday qilinadi.

Leksikologiyaning boshqa fanlar bilan aloqasi Leksikologiya tilshunoslikning semasiologiya, onomasiologiya, etimologiya va frazeologiya kabi bo'limlari bilan hamkorlikda ish ko'radi, bunday hamkorliksiz tilning lug'at boyligidagi leksikosemantik hodisalarni, lug'at tarkibi taraqqiyotiga oid til faktlarini tog'ri yoritib bo'lmaydi: semasiologiyada lug'aviy birliklarning mazmun plani - semantik tarkibi va shu bilan bog'liq masalalar tadqiq qilinadi; onomasiologiyada narsahodisalarni yoki tushunchalarni nomlash prinsiplari o'rganiladi; etimologiyada so'zlarning kelib chiqishi aniqlanadi; frazeologiyada tilning lug'at boyligidagi ko'chma ma'noli turg'un konstruksiyalar - frazemalar xususida bahs yuritiladi. Tilning leksik, fonetik va grammatik sathlari ham o'zaro bog'liqdir: fonetik birliklar so'zni borliq tusiga kiritadi, morfemalar yasama so'zlarni shakllantiradi, so'zlarning birikuvchanlik imkoniyatlari, uslubiy vosita sifatidagi xususiyatlari ularning leksik va grammatik ma'nolariga hamda uslubiy semalariga tayanadi. Bular leksikologiyaning fonetika, morfemika, so'z yasalishi, grammatika va uslubshunoslik (stilistika) bilan aloqada bo'lishini taqozo qiladi.

Leksikologiyada lug'at boyligining sistema sifatida o'rganilishi Leksikologiyada tilning lug'at boyligi sistema sifatida tadqiq qilinadi, chunki bu boylik so'zlar va iboralarning oddiy, mexanik yig'indisi emas, balki o'zaro aloqada bo'lgan, birining bo'lishi ikkinchisining bo'lishini taqozo qiladigan lug'aviy birliklar va elementlar tizimidir, bu tizimdagi so'z va elementlar yaxlit bir «organizm»ning «to'qimalari» va «hujayralari» munosabatida bo'ladi: so'zlarning ifoda va mazmun tomonlari orasidagi aloqalar, leksik ma'no va uning semalari o'rtasidagi butun va qism munosabatlari, so'z ma'nolarining paradigmatic va sintagmatic xususiyatlari shundan dalolat beradi. Bu tizimning asosiy birligi so'z ekanligini hisobga olsak,

leksikologiyada bevosita so'zning o'zi bilan bog'liq masalalar ham ko'riladi: so'zning til birligi sifatidagi mohiyati, so'z strukturasi (ifoda va mazmun planlari, semantik tarkibi), leksik ma'no va uslubiy semalar, leksik ma'no va etimon, leksik ma'no taraqqiyoti, uzual va okkazional ma'nolar shular jumlasidandir.

So'z — tilning eng muhim nominativ birligi So'z tilning eng muhim nominativ birligidir, chunki u borliqdagi narsabuyumlarni, predmet sifatida tasavur qilinadigan mavhum tushunchalarni, harakat-holatni, rang-tus, maza-ta'm, hajm-miqdor, xislat kabi belgixususiyatlarni nomlaydi: daraxt (predmet nomi), ong (mavhum tushuncha nomi), ishlamoq (harakat nomi), oq (rang-tus nomi), shirin (maza-ta'm nomi), katta (hajm nomi), besh (miqdor nomi) kabi. Tilning lug'at boyligidagi bunday so'zlar leksik birliklar sanaladi. Tilda nomlash xususiyatiga ega bo'lmagan, binobarin, leksik birlik sanalmaydigan so'zlar ham bor, ular faqat grammatik yoki modal ma'nolarni ifodalaydi, shunga ko'ra grammatik so'zlar yoki morfema-so'zlar hisoblanadi: yordamchi so'zlar, modal so'zlar, taqlidiy so'zlar, undovlar, olmoshlar shular jumlasidandir. Bular tilshunoslikda ifodalovchi so'zlar (undovlar, modal so'zlar, yuklamalar), ko'rsatuvchi so'zlar (bog'lovchilar, ko'makchilar), olmoshlovchi so'zlar (olmoshlar) va atovchi so'zlar (atoqli otlarning ma'lum turlari) kabi guruhlariga ajratiladi. Leksik mazmunli so'zlar leksikologiyada, grammatik mazmunli so'zlar esa grammatikada (so'z turkumlari bilan bog'lab) o'rganiladi. Tilshunoslikda leksik mazmunli so'zlarning strukturasi har xil ta'riflanmoqda: ayrim manbalarda leksik mazmunli so'zlarning ifoda plani (tovushlardan tarkib topgan moddiy tomoni) leksema deb, mazmun plani (ifodalanuvchisi) esa semSna deb ta'riflanadi. Demak, leksema va scmema leksik birlikning (so'zning) o'zaro aloqada bo'lgan ikki tomoni ekanligi aytiladi. Boshqa manbalarda esa leksema so'zning ifoda planigina emas, balki Uning* ifoda ya mazmun planlari birligidan iborat yaxlit butunlik ekanligi ta'kidlanadi. Bu butunlik nominativ funksiyadagi so'z yoki so'z birikmasi shaklida bo'ladi. U onomasiologiyada tilning lug'at tarkibidagi bir komponent (vokabula) sifatida, semasiologiyada esa ma'lum ma'nolar tarkibidan iborat birlik (semantema) sifatida o'rganiladi¹". O'zbek tilshunosligida leksemaning ifoda va mazmun planlari birligidan iborat bir butun leksik birlik sifatida qaralishi keng tarqalgan, bunda uning ifoda plani (tovush tomoni) nomema termini bilan, mazmun plani esa semema termini bilan nomlanmoqda. Mazkur darslikda ham shu an'anaga amal qilindi.

Foydalanilgan adabiyotlar :

1. Bobomurodova A. Ona tili ta'limi jarayonida o'yin-topishmoqlardan foydalanish. T. : Musiqa. 2009.
2. A. G'ulomov. Ona tili o'qitish prinsiplari va metodlari. - T.: „O'qituvchi“, 1992.
3. A. Zunnunov va boshq. Adabiyot o'qitish metodikasi. — T.: „O'qituvchi“, 1992.

4. Rafiyev A. , G‘ulomova N. Ona tili . T. , —Sharqll, 2013.

5. Golish L. V. , Fayzullayeva D. M. Pedagogik texnologiyalarni loyihalashtirish va rejalashtirish. T. , —Iqtisodiyotl, 2012.

6. Ahmadaliyeva G. H. et al. YARIMO‘TKAZGICH MODDALAR VA ULARNING XARAKTERISTIKALARI //Евразийский журнал академических исследований. – 2022. – Т. 2. – №. 1. – С. 91-93.

7. N.Abdullayeva. O‘zbek va turk tillaridagi –mi yuklamasining qiyosiy talqini. O‘zbek tili va adabiyoti, 2014 – yil, 5 – son.

